

https://doi.org/10.31516/2410-5325.068.02

УДК 008(=16):392.8

М. В. Кобзар, аспірантка, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Северодонецьк

kobzarmt@meta.ua

<http://orcid.org/0000-0001-5601-8187>

ШЛЯХИ СЕМАНТИЗАЦІЇ ЇЖИ ПОВСЯКДЕННОГО ВЖИТКУ В КУЛЬТУРІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Розглянуто головні знакові продукти, які використовуються в східно-слов'янській кулінарній традиції. Виокремлено культурологічно значущі аспекти семантизації повсякденної їжі в обрядовій сфері. Показано, що їжа є каналом і засобом спілкування між світом людським та божественним, між буттям профанним і сакральним. Доведено, що хліб у слов'ян є метафорою життєвої сили та має позитивний семантичний зміст, а сіль виявляє своє амбівалентне значення. Розкрито позитивні якості яблука, яке має властивість надавати красу, здоров'я, а ще бути символом любові та плідності. Наголошено, що семантичного навантаження та сакрального змісту в культурі східних слов'ян набували продукти харчування щоденного вжитку.

Ключові слова: *сакральні продукти, символика їжі, хліб-сіль, східно-слов'янські обряди, яблуко, обрядова їжа, семантизація.*

М. В. Кобзарь, аспірантка, Восточноукраинский национальный университет имени Владимира Даля, г. Северодонецк

ПУТИ СЕМАНТИЗАЦИИ ПИЩИ ПОВСЕДНЕВНОГО УПОТРЕБЛЕНИЯ В КУЛЬТУРЕ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН

Рассмотрено главные знаковые продукты, которые используются в восточнославянской кулинарной традиции. Выделены культурологично значимые аспекты семантизации повседневной пищи в обрядовой сфере. Показано, что пища является каналом и средством общения между миром человеческим и божественным, между бытием профанным и сакральным. Доказано, что хлеб у славян является метафорой жизненной силы и имеет положительный семантический смысл, а соль выявляет свое амбивалентное значение. Раскрыты положительные качества яблока, которое имеет свойство придавать красоту, здоровье, а еще быть символом любви и плодородия. Отмечено, что семантическую нагрузку и сакральный смысл в культуре восточных славян получали продукты питания ежедневного употребления.

Ключевые слова: *сакральные продукты, символика пищи, хлеб-соль, восточнославянские обряды, яблоко, обрядовая пища, семантизация.*

M. V. Kobzar, postgraduate student, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Severodonetsk

WAYS OF EVERYDAY FOOD SEMANTIZATION IN THE EASTERN SLAVIC CULTURE

Relevance of the research. Food is not only of great importance in the human existence physiological support, it also acquires some additional meanings in each culture. The food becomes symbols and codes through which the people's cultural orientations are revealed. The author provides insight into the new connotations and symbols of the everyday food that contributes to a broad understanding of a particular ethnic group worldview.

The aim of this paper is to highlight the ways of symbolizing the main elements of the Eastern Slavs' food tradition.

Research methodology. The complex of the following methods was applied: comparative, logical and analytical, diachronic. The semiotic approach necessary to identify the semantics of the Eastern Slavs' gastronomic culture elements was also used.

Results. The author identifies significant aspects of food semantization in the East Slavic's cultural tradition. Food is shown to be a channel and means of communication between the human and divine worlds, between the profane and the sacred. The Slavs bread is proved to be a metaphor for vitality and have a positive semantic content. Salt is shown to possess an ambivalent meaning. The qualities of an apple which also has the property of giving beauty and health as well as being a symbol of love and fertility are revealed. Everyday food is noted to get the semantic load and sacred meaning in the Eastern Slavs' culture.

Novelty consists in attracting rich ethnographic, folklore, mythological, historical material to the cultural studies analysis of culinary symbols and relevant metaphors. They are among the basic means of assimilating and describing the most significant fragments of a person's relationship with the environment (a person's life scripting in general, acquiring knowledge, determining moral categories, relationships between the world of the living and the dead, gender relations, treating diseases, protecting against hostile manifestations etc.).

The practical significance. The research has important implications for studying people's food poetics, for explaining how this poetics elements can be symbolic not only within the profane routine, but also within the rites.

Keywords: *sacred products, food symbolics, bread and salt, East Slavic rites, apple, ritual food, semantization.*

Постановка проблеми. Їжа є важливим елементом не лише фізіологічного існування людини, але й кожної культури. Водночас продукти харчування набувають у культурі додаткових значень, стають певними символами і кодами, тобто відбувається їх семантизація. Шляхи цієї семантизації не завжди з першого погляду зрозумілі, зокрема через те, що їжа належить ніби до звичайних речей щоденного вжитку. Але розкриття нових сенсів, конотацій, які мають продукти харчування в певній культурі, сприятиме глибшому розумінню картини світу народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідницький інтерес до поданої проблематики сформувався ще в період накопичення етно-

графічної, фольклорної, історико-культурної інформації про повсякденне життя східнослов'янських народів. На сучасному етапі зарубіжні та вітчизняні вчені-гуманітарії вивчають феномен їжі повсякденного вжитку в контексті її семантичного наповнення (С. Кириленко, С. Лаврентьєва, І. Сохань, Е. Ліч, О. Сєдакова, В. Топоров, В. Борисенко та ін.). Так, Е. Ліч (2001) розглядає кулінарні традиції в культурно-сакральному контексті, наголошуючи, що їжа як важливий елемент матеріальної культури певного народу є символічною. І. Сохань (2011) вивчає східнослов'янську гастрономічну культуру в умовах постсучасного суспільства, підкреслюючи, що зараз відбуваються процеси десакралізації, американізації, вестернізації харчування. В. Топоров (1994) розглядає повсякдення та їжу як його складника за допомогою міфоритуального методу аналізу. На думку О. Фрейденберг (1997), процес харчування, від приготування їжі до збирання посуду, перебуває в основі християнської обрядності. Склавши свою концепцію символічного змісту їжі, С. Кириленко (2001) визначає, що інформаційний код харчових продуктів пов'язаний із соціальним та культурно-історичним контекстом. Але слід зазначити, що розгляд усвідомлення ролі цього кулінарного коду у формуванні культурних орієнтацій перебуває на початковому етапі.

Мета статті — виокремлення шляхів символізації головних елементів харчової традиції східних слов'ян. Під час залучення багатого етнографічного, фольклорного, міфологічного, історичного матеріалу здійснюється культурологічний аналіз кулінарних символів та відповідних метафор. Вони належать до базових засобів засвоєння і опису найзначущіших фрагментів взаємин людини з оточуючим середовищем (написання сценарію життя людини загалом, здобуття знань, визначення моральних категорій, відносин між світом живих та мертвих, статевих взаємовідносин, лікування хвороб, оберігання від ворожого прояву тощо).

Виклад основного матеріалу дослідження. Кожна культура має певний набір знакових продуктів. Для східнослов'янських народів культурно значимою та сакральною їжею є *хліб і сіль*. Хліб — продукт, який складно добувається людиною та найбільше шанується нею, і це зумовило його сакралізацію та одухотворення. Сіль відома людству з глибокої давнини, коли вважалась рідкістю та коштувала надзвичайно дорого. Смакові якості солі та її дефіцит у давнину зробили її особливо цінним продуктом і необхідним елементом у багатьох обрядах. У східних слов'ян сіль здавна вважалася оберегом і магічним предметом, у стародавніх міфах та заклинаннях сіль персоніфікувалася з сонцем (Лаврентьєва, 1992).

На думку Т. Цив'ян (2005), у традиційній культурі існують об'єкти, які «майже втрачають власне значення і набувають значимість і нові

валентності в межах іншої системи, пов'язаної безпосередньо з моделлю світу». Отже, згідно з цією точкою зору, *хліб* — не стільки повсякденний харчовий продукт або його номінація, скільки символ їжі як такої, життєвої сили, ситості і добробуту. У національній культурній традиції він сприймається як мірило цінностей. «Вираз “Божий дар” (про хліб) відомий всім східнослов'янським народам та, мабуть, сходиться до праслов'янської епохи» (Страхов, 1986, с. 63). «Не менш архаїчним є уявлення, що Бог наділяє хлібом людину, причому разом з часткою — куском хліба — людина отримує і свою “долю” та частку щастя» (Страхов, 1986, с. 64). Хліб вимагає до себе особливо шанобливого і майже релігійного ставлення (Топорков, 1991).

Уявлення про те, що хліб вміщує щастя та благополуччя оселі, багато в чому визначили правила поведінки з хлібом під час трапезування. Так, у всіх східнослов'янських народів впускати крихти хліба на підлогу під час трапези вважалося великим гріхом, тому крихти ретельно збирали, цілували і їли самі, згодовували худобі або птахам, струшували у вогонь (Байбуурин, Топорков, 1990). Ці крихти також давали з'їсти нехрещеним дітям. Вірили, що доля таких дітей уподібнена до цих втрачених крихт (Гнатюк, 1912). Буханець хліба постійно лежав на столі в червоному кутку, що символізувало гостинність, а також було знаком божественного заступництва і оберегом від ворожих сил.

Крім того, хліб використовували як оберіг, коли брали в дорогу, клали поруч з новонародженим, а також на те місце, де лежав небіжчик, щоб хліб перемиг смерть і померлий не забрав з собою родючості. Хліб виносили на вулицю під час наближення грози разом з іншими предметами, які використовували для приготування хліба (діжею і хлібною лопатою), щоб захистити посіви, тощо.

В Україні на вибраній ділянці для будівництва хати ставили стіл, залишаючи на ньому на ніч зерна або хліб, а також сіль та воду. Перевіряли ще до світанку: якщо все залишалося на місці, а води навіть побільшало, то ця ділянка вважалася придатною для майбутнього будинку, а якщо щось було не так, то робили новий вибір. Обряд повторювали 2–3 рази. Зерно належало до жертвних предметів, які закладалися під основні кути домівки, що будується.

З хлібом часто виконували весільні ритуали. Його брали з собою, вирушаючи свататися, везли разом з приданим нареченої. Є давній слов'янський обряд — обсіпання нареченої і нареченого зерном. Він «відбувався кожного разу на порозі будинку нареченої або нареченого, на інших умовних межах-переходах (біля воріт, у дворі, в сінях), тобто в моменти, коли учасники обряду покидали «свою територію» або поверталися назад» (Лаврентьева, 1990, с. 39). Обсіпання зерном у весільному

обряді має подвійне символічне значення: «щоб хліб родився колосистий і щоб зберігалася краса (і здоров'я) молодих ...» (Потебня, 2007, с. 60–61).

Крім того, хлібом пригощали один одного в інших обрядових ситуаціях, залишали як жертву в полі, у лісі, в інших місцях. Цей продукт входив до складу язичницьких східнослов'янських жертвоприношень. Так, у стародавні часи верховному Богу Роду та Рожаницям, богиням плодючості і святості, приносили безкровні жертви — дари природи (хліб, кутю, мед, сир), сподіваючись на добру долю дітей.

Хліб символізує відносини взаємного обміну між людьми і Богом, між живими і предками. Він найтіснішим чином пов'язаний зі світом померлих, які майже відчутно беруть участь у випічці хліба і отримують від нього свою частку. Це може бути гаряча пара або будь-яка спеціально відокремлена для них частина. Хлібом годували мертвих: клали його в труну, сипали крихти на могилу для птахів, що втілюють душі покійних, залишали на перекладині хреста (Сумцов, 1996).

В обрядах, пов'язаних з культом мертвих, також трапляється ритуал переломлення хліба. Вторинні пояснення цієї дії — це спогади про Таємну вечерю. Так, хліб є невід'ємною складовою обряду Євхаристії в християнстві, що виражено саме в переломленні та споживанні хліба. Ця традиція походить від Тайної вечері Христа зі своїми учнями-апостолами напередодні страстей, коли Ісус започаткував це таїнство, розламавши та роздавши хліб. За християнським віровченням, таким чином хліб ніби «перетворюється» на тіло Христа, набуваючи сакрального значення.

Загалом у похоронних слов'янських обрядах хліб (у вигляді зерна, печеного хліба, печива, маленьких булочок) використовується в різних актах і з різними функціями. Так, на поминках обов'язковою стравою були млинці, символізуючи, з одного боку, замкнене коло земного буття, а з іншого — нескінченність існування духовного життя. А на 40-й день після смерті когось з рідних печуть так звані драбинки з тіста, що символізують сходи як своєрідний шлях до загробного світу (Седакова, 2004).

Другим за сакральністю продуктом після хліба у східних слов'ян є *сіль*. Вона найчастіше була частиною весільних, родильних, хрестинних, поминальних обрядів. У працях, у яких йдеться про символіку солі у східних слов'ян, означається, головним чином, думка про апотропейчні функції солі. «Сіль — універсальний апотропей, що відганяє нечисту силу» (Байбурин, 2004, с. 4).

Але сіль має багато інших семантичних змістів і вважається символом чистоти та вічного життя.

Є давнє слов'янське свято — осінні Діди. Це день поминання рідних предків, коли відвідуються їхні могили, подається поминальна їжа, яка

обов'язково була гарячою (для того щоб духи могли вдихати пару, що піднімається від їжі). У Білорусі на це свято варили горох без солі, а на початку вечері господар виливав на стіл першу ложку, призначену для померлих, потім всі з'їдали по ложці і тільки після цього страву солили і їли вже всі разом. Це пов'язано з тим, що сіль вважалась їжею для живих. А поминальні страви та ті, які готувались для покійників, взагалі не солили. Так, в українській традиції побутував звичай недосолювати хліб, який збиралися віддати, щоб пом'янути когось. Вірили, що таким чином цієї душі на «тому світі» не було «солону». Під час обіду на хрестинах батькові дитини, навпаки, давали ложку надзвичайно солоної каші, щоб він знав, як же «солону і гірко народжувати». А в повсякденні сіль на столі повинна була зберігатися в сільничці з кришечкою, щоб у родині не сварилися.

Вираз «хліб-сіль» був узагальненою назвою частування. Запрошення на «хліб-сіль» — це формула запрошення на бенкет. Того, хто прийшов у будинок за якоюсь справою, намагалися неодмінно почастиувати хлібом-сіллю, причому відмовитися вважалося надзвичайно непристойним. За прислів'ям, «від хліба-солі і цар не відмовляється».

Ці особливі символи (*хліб-сіль*) використовуються разом у безлічі різних обрядів. Наприклад, у весільних церемоніях обов'язковим елементом є зустріч нареченого й нареченої хлібом і сіллю. Хліб несе побажання багатства й благополуччя, а сіль являє собою прадавній оберіг від ворожих проявів. Уважалося, що сіль оберігає та захищає людей. Це пов'язано, насамперед, з властивостями солі консервувати продукти — зберігати м'ясо, овочі, рибу тривалий час, отже, вона була своєрідним оберегом від злих духів, які хотіли їжу зіпсувати. Хліб та сіль також приносили в новий будинок при заселенні, що символізувало побажання мешканцям щастя, здоров'я і процвітання в цьому домі.

Отже, «долучення солі-оберега до хліба <...> створює образ повного достатнього життя: до «божого дару», хліба, втілення Долі та багатства <...> додається і якась гарантія недоторканності хліба й того, що він символізує» (Страхов, 1991, с. 22).

Слід відзначити ще такий важливий елемент харчування, як *яблуко*. Воно має свою особливу семантику та сакральний смисл, було символом родючості, здоров'я, любові, краси; емблемою шлюбного союзу, здорового потомства.

Яблука і гілки яблуні відіграють важливу роль у весільних обрядах східних слов'ян. Яблуко виконувало функцію любовного знаку: хлопець і дівчина, обмінявшись плодами, висловлювали таким чином взаємну симпатію, публічно оголошували про свою любов. Яблунева гілка використовується під час виготовлення весільного прапора або деревця. Гілки яблуні встромляють у коровай, у запечену весільну курку.

Яблука давали молодцям, щоб у них народжувалося багато дітей; у першу шлюбну ніч одне яблуко клали під перину, а друге розламували навпіл, і кожен з молодят з'їдав свою половину.

В обрядовій сфері яблуко пов'язується з комплексом позитивних значень. Щоб діти були здоровими і красивими, вагітна повинна була потриматися за яблуно і подивитися на її гілки (взимку) або на спілі яблука (влітку); повитуха на українських хрестинах роздавала всім яблука.

Яблуко використовували як дарунок в обрядах календарного і сімейного циклу: ним обдаровували полазників, колядників, всіх запрошених на весілля і хрестини. Водночас учасники обхідних обрядів приносили в кожен будинок яблуко і віддавали його господарям, клали на вогнище (Потебня, 2007).

Як втілення родючості яблуко поміщали в посівне зерно, щоб пшениця вродила гарна. В українських селах уважалося, що від безпліддя допомагало яблуко, яке довго висіло на яблуні.

Східні слов'яни вірили, що яблуко пов'язано зі світом мертвих, тому воно теж відіграє значну роль у похоронних обрядах: його клали в труну, в могилу, щоб небіжчик відніс його на «той світ» предкам. Яблуня виступає як посередник між двома світами, як сполучна ланка в залученні душі до світу предків. Яблука нового врожаю освячували в церкві на Яблучний Спас і лише після цього їх дозволялося їсти.

Висновки. Таким чином, на основі аналізу наведеного матеріалу можна виокремити такі культурологічно значущі аспекти семантизації їжі в східнослов'янській культурній традиції:

- їжа є каналом і засобом спілкування між світом людським та божественним, між буттям профанним і сакральним, між світом живих і померлих;
- хліб беззаперечно має позитивний семантичний зміст (життя, сили, добра, добробуту, здоров'я тощо) незалежно від каналу його використання;
- сіль має амбівалентне значення: у поєднанні з хлібом вона набуває його позитивних характеристик та посилює його сакральне наповнення, а самотійно вона може символізувати складність та проблеми земного, сімейного, людського існування загалом;
- яблуко, поряд з позитивними якостями, тотожними хлібу, має ще й властивість надавати красу, вроду, потомство, бути символом любові (можливо, через свої естетичні характеристики та біблейський наратив).

Слід також акцентувати, що семантичного навантаження в культурі набували, як зазвичай, продукти харчування щоденного вжитку. Їхнє символічне значення випливало з дійсно важливої ролі в житті етно-

су і окремої людини або (що є парадоксальним) через звичності для повсякденного меню. Звичне ставало глибоко семантичним і ніби поверталось до людини своєю незнайомою гранню, їжа розкривалася як певна «річ у собі», глибинне значення якої ставало відомим і могло бути використане людиною.

Перспектива подальших розвідок. Теоретичні положення дослідження слугуватимуть для аналізу символічного значення їжі в сьогоденні.

Список посилань

- Байбурин, А. К. (2004). Заметки о кулинарной символике: «пересол». *Studia Ethnollogica: Труды факультета антропологии* (Вып. 2, с. 4–13). Санкт-Петербург.
- Байбурин, А. К., Топорков, А. Л. (1990). *У истоков этикета: Этнографические очерки*. Ленинград: Наука. Ленинградское отделение.
- Борисенко, В. К. (2011). Обрядове печиво в українській традиційній культурі. *Народна творчість та етнографія*, 4, 13-21.
- Гнатюк, В. (1912). Похоронні звичаї й обряди. *Етнографічний збірник* (Т. 31–32, с. 131–434). Львів.
- Кириленко, С. (2001). Особенности символизации пищи в современном обществе. *Studia cultura*, 3, 109.
- Лаврентьева, Л. С. (1990). Символические функции еды в обрядах. *Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры* (с. 37–47). Ленинград: Наука.
- Лаврентьева, Л. С. (1992). Соль в обрядах и верованиях восточных славян. *Сборник Музея антропологии и этнографии* (Т. 45, с. 44–55). Санкт-Петербург.
- Лич, Э. (2001). *Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов*. Москва: Восточная литература.
- Потебня, А. А. (2007). *Символ и миф в народной культуре*. Москва: Лабиринт.
- Седакова, О. А. (2004). *Поэтика обряда. Погребальная обрядность восточных и южных славян*. Москва: Индрик.
- Сохань, И. В. (2011). Особенности русской гастрономической культуры. *Вестник Томского государственного университета*, 342, 65.
- Сумцов, Н. Ф. (1996). *Символика славянских обрядов*. Москва: Восточная литература.
- Сумцов, Н. Ф. (1885). *Хлеб в обрядах и песнях*. Харьков: Типография М. Зильберберга.
- Страхов, А. Б. (1991). Культ хлеба у восточных славян. Опыт этнолингвистического исследования. *Slavistische Beitrage* (Band 275). Munchen.
- Страхов, А. Б. (1986). *Терминология и семиотика славянского бытового и обрядового печенья*. (Дисс. канд. филол. наук). Москва.
- Топорков, А. Л. (1991). Структура и функции сельского застольного этикета у восточных славян. *Этнознаковые функции культуры* (с. 190–203). Москва.
- Топоров, В. Н. (1994). *Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследования в области мифопоэтического*. Москва: Прогресс-культура.

Фрейденберг, О. М. (1997). *Поэтика сюжета и жанра*. Москва: Лабиринт.
 Цивьян, Т. В. (2005). *Модель мира и ее лингвистические основы*. Москва: УРСС.

References

- Bayburin, A. K. (2004). Notes about culinary symbolism: «oversalt». *Studia Ethnologica: Trudy fakulteta antropologii* (Issue 2, pp. 4–13). Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Bayburin, A. K., Toporkov, A. L. (1990). *At the source of etiquette: Ethnographic essays*. Leningrad: Nauka. Leningradskoe otделение. [in Russian].
- Borysenko, V. K. (2011). Ritual cookies in Ukrainian traditional culture. *Narodna tvorchist ta etnografia*, 4, 13–21. [in Ukrainian].
- Hnatiuk, V. (1912). Funeral customs and ceremonies. *Narodna tvorchist ta etnografia* (Vol.31-32, pp. 131–434). Lviv. [in Ukrainian].
- Kirilenko, S. (2001). Features of the food symbolization in modern society. *Studia cultura*, 3, 109. [in Russian].
- Lavrentieva, L. S. (1990). The symbolic functions of food in rites. *Fol'klor I etnografija. Problemy rekonstruktsii faktov traditsionnoy kultury* (p. 37–47). Leningrad: Nauka. [in Russian].
- Lavrentieva, L. S. (1992). Salt in the rites and beliefs of the Eastern Slavs. *Sbornik Muzeja antropologii i etnografii* (Vol. 45, p. 44–55). Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Lich, E. (2001). *Culture and communication: the logic of the symbols relationship*. Moscow: Vostochnaya literatura. [in Russian].
- Potebnya, A. A. (2007). *Symbol and myth in folk culture*. Moskva: Labirint. [in Russian].
- Sedakova, O. A. (2004). *Poetics of the rite. Funera lrites of the eastern and southern Slavs*. Moscow: Indrik. [in Russian].
- Sokhan, I. V. (2011). Features of Russian gastronomic culture. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta*, 342, 65. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1996). *The symbolism of the Slavic rites*. Moscow: Vostochnaya literatura. [in Russian].
- Sumtsov, N. F. (1885). *Bread in rites and songs*. Kharkov: Tipografiya M. Zilberberga. [in Russian].
- Strakhov, A. B. (1991). The cult of bread among the Eastern Slavs. Ethnolinguistic Research Experience. *Slavistische Beitrage* (Band 275). Munchen. [in Russian].
- Strakhov, A. B. (1986). *Terminology and semiotics of Slavic household and ceremonial cookies*. (The dissertation of the candidate of philological sciences). Moscow. [in Russian].
- Toporkov, A. L. (1991). The structure and functions of rural mensal etiquette among the Eastern Slavs. *Etnoznakovye funktsii kultury* (p. 190–203). Moscow. [in Russian].
- Toporov, V. N. (1994). *Myth. Ritual. Symbol. Image: Research in the field of mythopoetic*. Moscow: Progress-kultura. [in Russian].
- Freidenberg, O. M. (1997). *Poetics of the plot and genre*. Moskva: Labirint. [in Russian].
- Tsivyan, T. V. (2005). *Model of the world and its linguistic foundations*. Moscow: URSS. [in Russian].

Надійшла до редколегії 28.01.2020 р.